

УДК: 159.92:376

Леся Прохоренко,

доктор психологічних наук, професор,
директор Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України
e-mail: lesya-prohor@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5037-0550
Researcher ID: O-8044-2016

Наталія Баташева,

кандидат психологічних наук,
вчений секретар Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України
e-mail: natasha_batasheva@ukr.net
orcid.org/0000-0002-2685-2258
Researcher ID: O-9516-2016

Lesia Prokhorenko,

Doctor of Psychology Sciences,
Professor, Director of Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Nataliia Batasheva,

Candidate of Psychological Sciences,
Scientific Secretary of Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України, Київ, Україна
вул. Берлінського, 9, Київ, Україна, 04060
Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of
Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
9, M. Berlinskoho st., Kyiv, Ukraine, 04060

ПОСЛУГА РАНЬОГО ВТРУЧАННЯ В УКРАЇНІ: КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

EARLY INTERVENTION SERVICE IN UKRAINE: CONTENT ANALYSIS OF THE PROBLEM

Анотація. У статті зроблено спробу теоретично проаналізувати реалізацію послуги
раннього втручання дітям з особливими потребами, яка на держаному рівні передбачена у

нормативно-правих актах України, зокрема в законах України «Про охорону дитинства», «Про оздоровлення та відпочинок дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про реабілітацію інвалідів в Україні», «Про соціальні послуги» та інші, які є підґрунтям процесу формування і впровадження політики в сфері ранньої допомоги. Мета статті – дослідження й аналіз процесу запровадження послуги раннього втручання в Україні. Процедура дослідження передбачала науково обґрунтований аналіз психолого-педагогічних джерел та нормативно-правової бази щодо вивчення проблеми раннього втручання в Україні. У ході дослідження з'ясовано основні ідеї, які задекларовані в міжнародних та національних правових документах і є підґрунтям при організації та втіленні ранньої комплексної допомоги дітям з особливими потребами. Обґрунтовано сучасну практику надання послуги раннього втручання в Україні, описано низку показників щодо включення дітей раннього віку до програми раннього втручання. Акцентовано увагу на біопсихосоціальній моделі послуги раннього втручання, в якій враховується не лише стан здоров'я, а й можливості дитини, її самостійність та участь у житті. Зроблено висновок, що система раннього втручання як окрема послуга – нероздільна частина загального супроводу сім'ї в межах усієї програми, а тому тісно пов'язана із соціальними аспектами підтримки сім'ї, загальним супроводом сім'ї всією мультидисциплінарною командою фахівців. Окреслено коло проблем, які потребують нагального розв'язання.

Ключові слова: *раннє втручання, діти віком від народження до трьох років, міждисциплінарна та індивідуальна підтримка, розвиток.*

Abstract. The article attempts to theoretically analyze the implementation of early intervention services for children with special needs, which at the state level is provided for in the normative legal acts of Ukraine, in particular in the Laws of Ukraine «On the Protection of Childhood», «On the Rehabilitation and Recreation of Children», «On the Prevention of Violence in families», «On social work with families, children and youth», «On the basics of social protection of disabled people in Ukraine», «On rehabilitation of disabled people in Ukraine», «On social services» and others, which are the basis of the formation process and policy implementation in the field of early care. The purpose of the article is research and analysis of the process of introducing early intervention services in Ukraine. The research procedure involved a scientifically based analysis of psychological and pedagogical sources and the regulatory and legal framework for studying the problem of early intervention in Ukraine. In the course of the research, the main ideas that are declared in international and national legal documents and are the basis for the organization and implementation of early comprehensive care for children with special needs have been clarified. The modern practice of providing early intervention services in Ukraine is substantiated, a number of indicators regarding the inclusion of young children in the early intervention program are described. Attention is focused on the biopsychosocial model of early intervention services, which takes into account not only the state of health, but also the child's capabilities, independence and participation in life. It was concluded that the early intervention system, as a separate service, is an inseparable part of the general support of the family within the entire program, and therefore is closely related to the social aspects of family support, general support of the family by the entire multidisciplinary team of specialists. A circle of problems that need urgent solution is outlined.

Key words: *early intervention, children aged from birth to three years, interdisciplinary and individual support, development.*

Актуальність дослідження. Важливою проблемою державної політики України є розширення спектру психолого-медико-соціальних послуг для родин, які виховують дітей раннього віку з особливими потребами з метою раннього виявлення та профілактики порушень у розвитку, спрямованих на корекцію розвитку дитини, підтримку батьків (законних представників) таких дітей тощо. На державному рівні з метою вироблення єдиних критеріїв і стандартів надання послуги раннього втручання створено Національну раду з питань раннього втручання як тимчасовий консультативний орган для сприяння процесу формування та реалізації державної політики щодо запровадження цієї послуги (Постанова КМУ від 06 березня 2019 р. № 175), яка і нині функціонує як постійно діючий консультативно-дорадчий орган при Кабінеті Міністрів України.

За роки незалежності України розроблено низку нормативно-правових та науково-практичних документів щодо впровадження практики надання послуги раннього втручання для забезпечення розвитку дитини, збереження її здоров'я та життя, що вміщено у підгрунтя національної комплексної системи раннього втручання. Послуга раннього втручання надається сім'ям, починаючи з народження дитини, у якої виявлено порушення у тій чи іншій сферах розвитку (або високий ризик інвалідності), і до моменту організації переходу дитини до закладу дошкільної освіти.

У 2021 р. було схвалено Концепцію створення та розвитку системи раннього втручання, в якій передбачено законодавче врегулювання програми раннього втручання, забезпечення доступності до неї сімей з дітьми, що потребують такої підтримки, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо змісту послуги та ін.

Сьогодні, з метою подальшого розвитку послуги раннього втручання, створено план заходів щодо реалізації Концепції створення та розвитку системи раннього втручання (розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.09.2021 № 1117), в якому конкретизовано низку завдань: щодо організації, змісту та алгоритму надання послуги командою раннього втручання; застосування у роботі нових технологій та інноваційних методів раннього втручання; удосконалення

механізмів міждисциплінарної командної роботи; розроблення методик оцінки сімейного оточення дитини, потреб та ресурсів сім'ї; розроблення форм надання послуги, особливості складання та реалізації індивідуального сімейного плану раннього втручання та виходу із програми (програма переходу) та ін.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблеми державної політики України щодо створення умов для розвитку та навчання дітей з особливими потребами порушували у своїх працях М. Кропивницька, Д. Турчак, С. Хоменко; досліджували особливості функціонування сімей, які виховують дітей з особливими потребами, способи правового забезпечення соціального захисту і надання дітям з особливими потребами та їхнім родинам різних видів допомоги, реабілітаційних послуг – О. Безпалько, А. Капська, С. Сисоєва, А. Шевцов та ін.; займалися питаннями ранньої діагностики дітей із порушеннями розвитку Н. Баташева, Н. Гончарук О. Мамічева, Г. Соколова, В. Синьов, В. Тарасун, К. Тороп, Н. Ярмола та ін.; аналізували існуюче законодавче підґрунтя, особливості запровадження раннього втручання, проблеми міжвідомчої взаємодії в освіті дітей з особливими потребами М. Болкун, А. Душка, О. Воробей, Е. Данілавічюте, Т. Костенко, В. Кобильченко, Г. Кукуруза, Л. Прохоренко, Т. Сіансіоло та ін.; вивчали організаційно-методичні засади функціонування інклюзивно-ресурсних центрів, кадрове забезпечення, особливості надання послуг – С. Литовченко, І. Орленко, Г. Соколова, М. Порошенко, В. Шевченко й ін. Науковці окреслили низку проблем у системі раннього втручання в Україні, визначили шляхи розв'язання окремих аспектів проблеми. Одержані дані у висновках різних вчених свідчать про важливість та актуальність означеного питання, яке потребує подальшого вивчення.

Мета статті – дослідити проблему раннього втручання як комплексної допомоги дітям раннього віку (від народження до трьох років) в науковій літературі; з'ясувати сучасний стан реалізації системи раннього втручання в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. На національному рівні здійснено істотні кроки щодо розбудови системи надання послуги раннього

втручання, що сприяє утворенню правового та організаційного механізмів регулювання даної системи, пошуку та формуванню напрямів фінансово-економічного її забезпечення на всіх рівнях управління й ін.

Основними міжнародними документами, спрямованими на захист та реалізацію прав дітей, є ратифіковані Україною Конвенції ООН про права дитини та Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю. У національній стратегії у сфері прав людини (2015) передбачено запровадження та забезпечення функціонування системи послуг раннього втручання дітям, які мають порушення у розвитку, підтримки родин, які виховують таких дітей, з метою створення сприятливих умов життєдіяльності та розвитку [1, 2].

На виконання рекомендацій Комітету ООН з прав людей з інвалідністю в Україні створено доступні комплексні послуги та програми абілітації та реабілітації, такі як раннє втручання, які забезпечують комплексний, міждисциплінарний та індивідуальний супровід осіб з особливими потребами, у тому числі з інвалідністю, та їхніх сімей.

У Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» зазначено, що абілітація є системою заходів, спрямованих на опанування особою знань і навичок, необхідних для її незалежного проживання в соціальному середовищі (усвідомлення своїх можливостей та обмежень, соціальних ролей, розуміння прав та обов'язків, уміння здійснювати самообслуговування), реабілітація, своєю чергою, забезпечує відновлення втрачених через травму чи захворювання функцій.

Міжнародні дослідження та практика демонструють, що раннє втручання є ефективною системою виявлення та організації допомоги дітям раннього віку, які мають порушення у розвитку та їхнім сім'ям, що спрямована не лише на реабілітацію, а й на запобігання порушень у розвитку дитини. В цілому баченні, система раннього втручання вміщує комплекс узгоджених послуг: медичних, медико-реабілітаційних, психологічних, психотерапевтичних, логопедичних, соціальних, освітніх, які сприяють корекції розвитку дитини на ранньому етапі онтогенезу, а також попередженню інвалідизації та інституціоналізації таких дітей.

Важливість впровадження системи раннього втручання в Україні підтверджено й дослідженнями представництва Світового банку в Україні, спрямованими на ранній розвиток дітей з особливими потребами в Україні та аналіз ситуації з подальшими рекомендаціями врегулювання, яке проводилось у 2014 році SOFT Tulip із залученням громадського сектору.

З метою створення повноцінної системи раннього втручання для дітей з особливими потребами та їхніх родин в Україні підписано Меморандум взаєморозуміння між різними інституціями: Міністерством соціальної політики, Міністерством освіти і науки, Міністерством фінансів, Міністерством юстиції, Міністерством закордонних справ, Дитячим фондом ООН ЮНІСЕФ, Всеукраїнським ГО «Національна Асамблея людей з інвалідністю України», Благодійним фондом «Інститут раннього втручання» для дітей із порушеннями розвитку та дітей-інвалідів, Всеукраїнською фундацією «Захист прав дітей», Фундацією Soft Tulip (Нідерланди), Європейською асоціацією раннього втручання EURLY AID. У Меморандумі передбачено не лише об'єднання зусиль усіх інституцій, які підписали документ, а й створення єдиної національної платформи раннього втручання, яка координуватиме роботу різних органів влади, міжнародних і національних організацій до формування єдиних підходів щодо створення та функціонування системи раннього втручання в Україні. Ці зусилля спрямовані як на інформування громадян України про діяльність системи раннього втручання, так і на допомогу батькам дитини з особливими потребами щодо послуг раннього втручання в різних сферах (освітній, медичній, психологічній, соціальній, реабілітаційній й ін.).

Теоретико-методичним підґрунтям дослідження раннього втручання виступають концепція абілітації, сімейно центрований підхід, освітній принцип реабілітації, комплексність, принципи безперервності, міждисциплінарної взаємодії (Кукуруза, Пасічник, Савченко, Швалб, Барет, Серано, Хекман & Шонкоф). Учені зазначають, що метою абілітаційних і реабілітаційних послуг визначено надання дітям з інвалідністю можливості досягнення і збереження максимальної незалежності, повних фізичних,

розумових, соціальних та професійних здібностей і повного включення й залучення до всіх аспектів життя.

Європейською асоціацією раннього втручання визначено, що найбільш ефективним в допомозі розвитку дітей раннього віку є підхід, який базується на таких принципах:

1. Сімейно-центрованість і орієнтованість на особливості кожної дитини та її сім'ї. З огляду на те, що сім'я є першим соціальним середовищем, в якому дитина росте і розвивається, тому саме сім'я у першу чергу є первинним одержувачем послуги раннього втручання у тому обсязі, в якому вона цього потребує. Сімейно-центрованість означає, що вся діяльність і рекомендації фахівців спрямовані на підтримку сім'ї і вироблення таких навичок, які забезпечують найкращі умови для збереження здоров'я, розвитку і навчання їх дитини та підвищення якості щоденного життя родини. Ключовим для реалізації сімейно-центрованого підходу є процедура узгодження з батьками запиту, цілей роботи, плану виконання. Узгодження, яке проводиться між фахівцями та батьками на кожному етапі роботи, дає змогу визначити актуальні потреби в розвитку дитини та щоденному функціонуванні / житті родини.

2. Холістичність (даний підхід вплинув на зміну поглядів світової спільноти до питань інвалідності та принципів допомоги особам з інвалідністю, позаяк він вимагає відходу від медичної моделі інвалідності). У цьому контексті раннє втручання охоплює всі аспекти розвитку і життя дитини, дає змогу уникнути фрагментації допомоги дітям та сім'ям шляхом надання комплексної підтримки мультидисциплінарною командою фахівців, яка координує свою діяльність, спрямовану на підтримку сім'ї, збереження здоров'я та розвитку дитини раннього віку.

3. Розвиток дитини в природному середовищі. Цей принцип забезпечується в умовах, які формують повсякденний контекст життя дитини і її родини, в яких відбувається щоденний досвід і контакти з близькими людьми і максимально гарантує набуття дитиною функціональних навичок та умінь, забезпечує їх успішне закріплення у майбутньому.

У сучасній науці не існує єдиного визначення поняття «раннє втручання», у більшості праць різних науковців раннє втручання трактується як системна робота, що спрямована на розвиток дитини та нормалізацію життя родини. Ця система містить профілактичну складову (попередження дитячої смертності, сирітства, прогресування порушень розвитку у дітей й ін.), допомагає дитині та батькам адаптуватися до життя у суспільстві. За інтерпретацією Європейської Асоціації Раннього Втручання (Eurlyaaid), раннє втручання (від англ. early intervention) – це заходи, спрямовані на розвиток дитини раннього віку, а також на супровід родини цієї дитини та включенні сім'ї у життя громади.

Дослідження численних вчених підтверджують, що перші роки життя дитини є визначальними для її подальшого розвитку і впливають на її майбутнє (Бурлака, Доброва-Крол, Кукуруза, Миколайчук & Шевцов). При цьому кожна дитина пізнає світ у своєму темпі і потребує різного обсягу зусиль з боку дорослих, особливо, якщо мова йде про дітей з особливими потребами. Вчені стверджують, що основа ранньої допомоги (послуги раннього втручання) – спільна робота із сім'єю (Barrett, Michaelis, Steinhause, Reitzle, Shonkoff & Meisels). Учені доводять, що програма раннього втручання й допомоги має сенс лише тоді, коли розвиток дитини розглядається не як ізольований феномен, а як явище, включене в усю сімейну екосистему.

Українські вчені зазначають, що супровід сім'ї відбувається від моменту запису на консультацію та передбачає не лише заняття для дитини з фахівцями, але й представлення діагнозу батькам, облаштування умов для занять, наявність навчально-практичних матеріалів щодо особливостей їхньої дитини, послуг і рівнів надання, перспектив розвитку тощо [3, 5, 7].

Як зазначають численні вчені-практики, послуга спрямована на когнітивну, сенсомоторну, фізичну, емоційну, комунікативну сфери розвитку дитини та адаптивну поведінку (навички самообслуговування та соціальні навички) [3, 4, 7]. Програми раннього втручання спрямовані на розвиток базових навичок та будь-яких навичок, які дитина засвоює протягом перших трьох років життя, зокрема: рухові навички (дотягуватися і брати іграшки,

повертатися, повзати, ходити та ін.); когнітивні навички (думати, пам'ятати, вирішувати проблемі та поставлені завдання та ін.); комунікативні навички (слухати звернену до неї мову, розуміти, розмовляти та ін.); соціально-емоційні навички (грати, взаємодіяти з іншими людьми, виявляти почуття та ін.); навички самообслуговування (їсти, одягатися, митися та ін.) [1, 2, 6, 8]. З іншого боку, залучення дитини до послуг системи раннього втручання сприяє в подальшому її активному включенню у суспільне життя, зміцненню родин таких дітей та надання їм належної допомоги [5, 9].

Вчені наголошують, що програма раннього втручання є сімейно-центрованою і містить заходи супервізії сімей, які виховують дітей з особливим потребами з метою створення умов, в яких дитина могла б повноцінно рости, розвиватися, реалізовувати свій потенціал, долати обмеження, спричинені особливостями розвитку та інтегруватись у життя спільноти й суспільства [3, 4, 6]. Програма раннього втручання містить комплексну супервізію, зокрема це: програми первинної інтервенції, спрямовані на надання допомоги дитині у ранньому віці; профілактичні програми, спрямовані на попередження й ранню реабілітацію порушень розвитку дитини, покращення життєдіяльності сім'ї, яка її виховує; спеціалізована система послуг (передбачає міжсекторальну співпрацю) та загальносуспільні реформи.

Програма раннього втручання спрямована на досягнення результатів дитини в тих сферах розвитку, які відповідають функціональним можливостям дитини, і реалізовується у ході індивідуальної програми розвитку. На завершальному етапі надання послуги раннього втручання застосовується програма переходу дитини до закладу дошкільної освіти або до отримання послуг за іншою програмою. Участь сім'ї в програмі раннього втручання створює можливість ефективніше залучити дитину до системи соціальних взаємодій, розвиває її пізнавальну активність, мобільність, навички самообслуговування та ін., що сприяє кращій адаптації до закладу дошкільної освіти [7, 8].

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що послуга раннього втручання є нероздільною частиною загального супроводу сім'ї

в межах усієї програми, пов'язана із соціальними аспектами підтримки сім'ї, загальним супроводом всіх учасників процесу мультидисциплінарною командою фахівців. Ця система послуг скерована на раннє виявлення, терапію та профілактику порушень розвитку дитини та функціонування її сім'ї і забезпечується мультидисциплінарною командою фахівців.

Втім, безумовно, існує й низка проблем в системі раннього втручання, які потребують якнайшвидшого розв'язання, зокрема йдеться про:

- відсутність законодавчо-нормативного забезпечення, державних програм/стратегій, у яких би враховувалися потреби дітей, які потребують різних рівнів підтримки;

- відсутність інформації про систему раннього втручання для державних службовців, фахівців, батьків, громадськості;

- недостатня організація міжвідомчої координації надання послуг на національному та місцевому рівнях;

- відсутність доступу до послуг, особливо для дітей із сільської/віддаленої місцевості та дітей національних менших;

- недостатнє кадрове забезпечення, низький рівень професійної підготовки фахівців командної роботи в системі раннього втручання, що позначається на якості послуг, відсутність досвіду;

- недостатнє фінансування через нерозуміння переваг упровадження системи раннього втручання, а тому не включення цих питань до місцевих та державного бюджетів;

- упередженість щодо впровадження нових підходів у політиці «дитинства», стереотипів щодо дітей з особливими потребами;

- обмежена участь батьків у процесі прийняття рішень, які стосуються їх та їхніх дітей й ін.

Висновки. Отже, проведене дослідження щодо послуги раннього втручання підтверджує наявність нагальної проблеми щодо вдосконалення діючої системи державного управління у сфері запобігання дитячій інвалідності та розширення послуг для дітей раннього віку в Україні.

Створення системи раннього втручання визнається однією з актуальних складових реформування системи освіти. Впровадження її у практику дасть змогу покращити доступ до комплексних, тривалих у часі послуг дітям раннього віку (які мають порушення в основних сферах розвитку, запобігти їх виникненню) та отримання якісного супроводу родинами, які виховують таких дітей.

Водночас, реалізація системи заходів з раннього втручання сприятиме зміцненню сімей, які виховують дітей з особливими потребами, запобіганню реінтеграції дітей, проведенню планомірних превентивних заходів щодо попередження дитячої інвалідності.

Впровадження сучасних моделей допомоги дітям раннього віку, які мають певні порушення у розвитку, з використанням існуючих ресурсів (у тому числі фінансових) є шляхом до досягнення найбільшої доступності, індивідуалізації та якості послуг як для таких дітей, так і для родин, у яких виховуються такі діти.

У довгостроковій перспективі така діяльність дасть змогу максимально включити дитину з особливими потребами та її родину до суспільного життя, отримати якісний догляд, сприятиме реабілітації та соціальній адаптації дітей в соціумі.

Література

1. *Конвенція ООН про права дитини*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
2. *Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, ратифікована Законом України № 1767-VI від 16.12.2009, поточна редакція від 06.07.2016*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
3. Кукуруза, Г.В. (2007). Модель послуг ранньої реабілітації та інтеграції дітей з особливими потребами. Як організувати інноваційні соціальні послуги для дітей з особливими потребами. Моделі та документи. Рання інтеграція та інклюзивне навчання. (с. 96-116). Київ: ТОВ "ЛДЛ".
4. Миколайчук, М.І. (2007). Особливості психосоціального розвитку сиблінгів дітей з психофізичними вадами. (Дис. канд. псих. наук). Львів.
5. Міхановська, Н.Г., Кукуруза, Г.В., & Кравцова, А.М. (2005). Процедура оцінки розвитку дітей раннього віку в системі раннього втручання: методичні рекомендації (Узгоджено АМН України та МОЗ України). Харків.

6. Пасічник, І.П., & Кукуруза, Г.В. (2013). Міждисциплінарна сімейноцентрована програма раннього втручання на етапі первинної медико-санітарної допомоги дітям. *Перинатологія і педіатрія*, 4, 105-107. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/perynatology_2013_4_28

7. Barrett, S.W. (2000). Economics of early childhood intervention / S. W. Barrett // Handbook of Early Childhood Intervention. Second Edition. Cambridge, United Kingdom : Cambridge University Press.

8. Guralnick, M.J. (2001). A developmental systems model for early intervention. *Infants and Young Children*, 14 (2), 1–18.

9. Heckman, J.Skill. (2004). Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children, 312 (5782), 1900-02.

References

1. *Konventsia OON pro prava dityny* [UN Convention on the Rights of the Child]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 [in Ukrainian].

2. *Konventsia OON pro prava osib z invalidnistiu, ratyfikovana Zakonom Ukrainy* [UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, ratified by Law of Ukraine] № 1767-VI від 16.12.2009, поточна редакція від 06.07.2016. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 [in Ukrainian].

3. Kukuza, H.V. (2007). Model posluh rannoї reabilitatsii ta intehratsii ditei z osoblyvymy potrebamy. V Yak orhanizuvaty innovatsiini sotsialni posluhy dlia ditei z osoblyvymy potrebamy. Modeli ta dokumenty. Rannia intehratsiia ta inkluzyvne navchannia [Model of services for early rehabilitation and integration of children with special needs. Models and documents. Early integration and inclusive learning]. (pp. 96-116). Kyiv: TOV "LDL" [in Ukrainian].

4. Mykolaichuk, M.I. (2007). Osoblyvosti psykhosotsialnoho rozvytku syblinhiv ditei z psykhofizychnymy vadamy [Features of psychosocial development of siblings of children with psychophysical disabilities]. *Candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].

5. Mikhanovska, N.H., Kukuza, H.V., & Kravtsova, A.M. (2005). Protseura otsinky rozvytku ditei rannoho viku v systemi rannoho vtruchannia: metodychni rekomendatsii (Uzgodzheno AMN Ukrainy ta MOZ Ukrainy) [Procedure for assessment of early childhood development in the early intervention system: guidelines (Agreed by AMS of Ukraine and Ministry of Health of Ukraine)]. Kharkiv [in Ukrainian].

6. Pasichnyk, I.P., & Kukuza, H.V. (2013). Mizhdystyplinarna simeinotsentrovana prohrama rannoho vtruchannia na etapi pervynnoi medyko-sanitarnoi dopomohy ditiam, Materialy konferentsii [Interdisciplinary family-centered early intervention program for primary health care for children]. *Perinatologiya i pediatriya – Perinatology and Pediatrics*, 4, 105-107. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/perynatology_2013_4_28 [in Ukrainian].

7. Barrett, S.W. (2000). Economics of early childhood intervention / S. W. Barrett // Handbook of Early Childhood Intervention. Second Edition. Cambridge, United Kingdom : Cambridge University Press. [USA].

8. Guralnick, M.J. (2001). A developmental systems model for early intervention. *Infants and Young Children*, 14 (2), 1–18. [USA].

9. Heckman, J.Skill. (2004). Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children, 312 (5782), 1900-02. [USA].